

Надія Кукса

Православні святині Чигиринщини: церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці

Розкриваються окремі сторінки історії одного з найстаріших православних храмів Чигирини – церкви в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, закладеної наприкінці XVI ст. Святиню було зруйновано в часи антирелігійної кампанії на початку 30-х років XX ст.

Ключові слова: церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, Богдан Хмельницький, план міста Чигирини.

Отримання 1592 р. сотенним містом Чигирином магдебурзького права стало важливим поштовхом для прискорення його економічного і культурного розвитку. Із постійним зростанням кількості населення в разі облоги Чигиринська фортеця була вже не в змозі помістити всіх жителів міста. Досить швидкими темпами розширюється своєрідне передмістя під горою, що розкинулося на невеликому плато на північний схід від фортеці¹

На цей час припадає спорудження кількох православних храмів, зокрема Свято-Спаського, Пречистої Богородиці та Петровського, перші згадки про які знаходимо в джерелах початку XVI ст.²

Свято-Успенська церква, споруджена на окраїні мису, знаходячись на перетині візуальних осей, виступала своєрідною домінантою Нижнього міста³.

Одна з найперших згадок про церкву в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці віднайдена на 119-121 аркушах рукописного Євангелія кінця XV – початку XVI ст., де вміщено напис, виконаний каліграфічним почерком: «Це Євангеліє оправив сріблом булатним Конашевич козак війська запорозького за відпущення гріхів своїх і за батька свого Конаша і за матір свою Палагію до храму Пресвятої Богородиці Чигиринської»⁴.

Починаючи з часу виходу замітки, де повідомлялося про Євангеліє (1891 р.), до сьогодні історики не можуть дійти спільної думки, хто ж подарував святиню чигиринському храму – Антон Конашевич (Бут) чи Петро Конашевич Сагайдачний?⁵⁻⁷.

Не менш цікаву інформацію містить тестамент 1650 р. обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевича. Автор заповідає: «На церкви

же, Спаскую, Пречискую, Петровскую и Николскую, на все чтире, по тисечи коп грошей, да на повинование священником спаскому чигринскому отцу протопопе Пеште коп сто, пречискому, святопетровскому и николскому по три десеть коп». Іван Волевич був прихожанином Свято-Успенської церкви (в заповіті він називає її Пречиською) – настоятель цього храму Стефан Яремійович, очевидно, був духівником Волевича, склав цей документ і завірив його як один із свідків⁶.

Цікаві подробиці відслідковуємо в документах сучасників Богдана Хмельницького. Московський шпигун священник Арсеній Суханов, який перебував в Чигирині в листопаді 1650 р., в одному із звітів до царя Олексія Михайловича повідомляв: «8 ноября митрополити коринтський і назаретський служили літургію у церкві коло гетьманського двору. Гетьман під час літургії стояв з сином (напевно, з Тимошем. – *Н.К.*) на правім крилосі. Після заамвонної молитви обидва митрополити вийшли з олтаря царськими дверями, а перед дверями постелено ковер, і вони покликали гетьмана із сином, веліли їм стати на коврї на колїна, а митрополити положили їм на голови омофори, і наперед митрополит коринтський прочитав молитву грецьку, потім митрополит назаретський дві молитви руські із Київського требника. В многолітії і на екстенїях митрополити поминали гетьмана государем і гетьманом Великої Росії...

...Після літургії гетьман пішов із церкви додому і запросив із собою митрополитів і всіх нас...

... Увійшовши до світлиці, митрополит назаретський подав гетьманові свої ерусалимські дарунки, а стрітель Арсеній підніс образ Богородиці в шатах і коряка, сріблом обложеного...»⁷.

Очевидно, дари були передані саме до Успенської церкви.

Подальші відомості про цей храм зустрічаємо в «Подорожі...» Павла Алепського, датованій 1656 р.: «Коли ми наблизилися до міста, молодший син гетьмана вийшов нам на зустріч з процесією духовенства, і нас повели в довгу дерев'яну церкву, на честь Успіння Богородиці, що знаходиться побіля палацу гетьмана. Тут в неділю, на його запрошення, ми відслужили обідню з одним єпископом»⁸.

Хоча мандрівник не подає детального опису храму, безсумнівно, споруда уособлювала в собі основні характерні риси церковного будівництва XVII ст.

В результаті зіставлення з типовими культовими будівлями XVII ст. Г. Логвин вважає, що Свято-Успенська церква, яку Павло Алепський називає «довгою», бо була тризрубною, «...бо саме в таких церквах дійсно впадає в око їх довжина, завдяки композиції трьох зрубів, витягнутих в одну

лінію зі сходу на захід, середній зруб був, як правило, значно більшим за два бічні. У суміжних стінах зрубів робили широкі арки для вільного проходу з однієї частини церкви в іншу. Над кожним зрубом здебільшого ставили баню». З опису інших церков можна гадати, що й Успенська церква в Чигирині була трибанною⁹.

Дійсно, велична споруда Свято-Успенської церкви виділяється на малюнку з літопису Самійла Величка.

Зображення храму знаходимо на плані Чигирини 1677 р., що зберігається в Архіві Міністерства закордонних справ Франції в Парижі¹⁰.

та на плані Чигирини в «Щоденнику Патріка Гордона» 1678 р.¹¹.

Церква, напевно, відзначалася особливим ставленням з боку гетьмана, адже саме до неї було запрошено високого гостя – антиохійського патріарха Макарія, хоча в цей час в столиці існувала велика кількість храмів, в тому числі й соборних.

Відомо, що після смерті тіло Тимоша Хмельницького перед похованням у Суботові знаходилось з 22 жовтня по 27 грудня 1653 р.¹² в одній з чигиринських церков.

Зважаючи на обставину, що після смерті Богдана Хмельницького його тіло з 27 липня по 23 серпня перебувало в Успенській церкві, напрошується думка, що й тіло улюбленця гетьмана було поміщене в цей храм.

Можливо, найближче оточення гетьмана вважало найбільш доцільним помістити покійного Богдана для прощання з соратниками у храмі, де свого часу могло перебувати тіло Тимоша.

Документальні джерела про облогу Чигирини турками 1678 р. свідчать, що «згоріла одна з найбільших церков міста та ще три красивих дерев'яних церкви... Церква під Замковою горою, можливо, є Успенська церква, що знаходилася біля палацу гетьмана»¹³.

Аналізуючи малюнок з літопису С.Величка Т. Бажанова, дотримується такої ж думки, слушно зауважуючи, що праворуч від «...високої тридільної Успенської церкви...та мосту зображено садибу з огорожею із паль. Будинок на високому цоколі з «хвилястим» фронтоном, поряд господарські споруди. Цілком ймовірно, що це єдине зображення гетьманської резиденції».

Внаслідок останньої татаро-турецької облоги Чигирин було повністю зруйновано.

За «Трактатом про вічний мир», укладеним в 1686 р. між Росією і Польщею, Чигирин знову відійшов до складу Речі Посполитої.

У XVIII ст. замок з Верхнього міста був перенесений на нове місце, під гору.

Зважаючи на цікавий документ, що зберігається в ЦДІА України, маємо підстави вважати, що Свято-Успенська церква була відбудована на початку XVIII ст. Про це свідчить напис на старовинній церковній книзі «Триодь постная», де повідомляється, що придбана вона для храму Успіння Богородиці 1709 р.¹⁴

Ще одним беззаперечним доказом цього є те, що в цьому ж році, як свідчить один з останніх написів на аркушах манускрипту, капітан Петербурзького кавалерійський полку Іван Борятинський забрав з храму згадуване нами Євангеліє і подарував якомусь священику Василю Іванову, щоб той передав його в інший храм Успіння Пресвятої Богородиці. Де знаходився цей храм, не вказано, та тільки нарешті книга була виявлена вже наприкінці XIX ст. в селі Карачова Муромського повіту Володимирської губернії; пізніше була передана до книгосховища Олександрівського братства¹⁵.

Л. Похилевич вважає, що нову церкву в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці споруджено у 1716 р. з наданням святого антими́нса від переяславського єпископа Кирила Шумлянського у 1722 р. і рукоположенням в 1726 р. у цей храм священика Іоанна Терпила, яким у 1737 р. на цьому ж місці зведений новий однойменний дерев'яний храм (антими́нс, виданий переяславським єпископом Гервасієм у 1764 р.)¹⁶.

Цінним джерелом відтворення минулого храму є одна з найдавніших відомих на сьогодні візитація 1726 р. Документ проливає світло на процес відродження православних церков після спустошення краю внаслідок чигиринських походів 1677–1678 рр. Візитація проілюструвала вражаючу необлаштованість і бідність не так давно багатих храмів гетьманської столиці.

На жаль, про церкву в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці як про діючу маємо лише згадку, дописану збоку аркуша документа. Чому не наводиться опис, залишається таємницею¹⁷.

Згідно візитації 1741 р., Успенська церква була серед 27 навколишніх храмів, приписаних до так званого Чигиринського деканату. Проте внаслідок постійного супротиву більшості населення краю створене близько 1740 р. Чигиринське намісництво, що ставило за мету поступово усунути з храмів всіх православних священиків, замінивши їх на уніатських, не маючи успіху, 1768 р. зазнало краху¹⁸.

За ерекцією 17 листопада 1778 р. ілюстрацією староства Чигиринського від 3 вересня 1780 р. чигиринській Успенській церкві надано землі: «Пахотного поля в три руки – по 6 дней и сенокосу на 20 косарей близ Нестеровского мостка и Захаркова кута; пахотного поля в урочищах:

називаємою Подоле – на 6 днів, в Луцковском яру – на 14 днів и за Янычем – на 10 днів»¹⁹.

В ревізії 1789 р. вказано, що в Чигирині: «...одна церква, чоловічий монастир і 138 будинків»²⁰.

Відомо, що до 1700 р. Успенський приход належав до Київської єпархії, потім – до переяславських єпископів, а після скасування в кінці XVIII ст. переяславської кафедри знов перейшов у підпорядкування Києву²¹.

1796 р. приход церкви становив 38 дворів - 263 особи чоловічої статі і 240 осіб жіночої статі.

Станом на 1804 р. приход нараховував 90 дворів (381 особу чоловічої статі, 324 особи жіночої статі).

Дані відомості свідчать про активну забудову цієї частини Чигирини з невинним зростанням кількості населення²².

1819 р. були спроби переміняти Успенську приходську церкву на малу Хрестовоздвиженську зо всіма до них приналежними землями, що єпархією заборонено²³.

В клірових відомостях знаходимо час останньої відбудови церкви – 1824 рік. Свято-Успенська церква нанесена на плани міста Чигирини 1826, 1844 рр.

За відомостями 1824 р., про однопрестольну дерев'яну Успенську церкву відмічається, що храм не має «пределов», з двома невеличкими притворами, з маленькими «крильцями», престол дерев'яний «снесарской роботи»; храм забезпечений усім необхідним церковним начинням та іконами, наявний невеличкий іконостас з шести круглих ікон. Поряд з церквою споруджено дерев'яну дзвіницю 1824 р. з невеличким ґанком при дверях; церква і дзвіниця на цей час у доброму стані («крепки»).

Землі церковної – орної і сінокосної – 22 десятини, присадибної ділянки немає; найближчі церкви – соборна Хрестовоздвиженська за півверсти і монастирська Троїцька через р.Тясмин, за одну версту²⁴.

В клірових відомостях за 1829 р. сказано: «Церква дерев'яна, збудована невідомо коли зусиллями прихожан на місці зруйнованої, за народним повір'ям, під час облоги міста в 1678 р....»

В церкві знаходиться Антимінс полотняний з підписом Митрополита Тукальського.

...в описі церковного майна 1826 р. записано: «Святий Антимінс полотняний від Київського Преосвященого Самунєга і Митрополита 1794 р. индикту 13 місяця вересня в 22 день»²⁵.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що з часу свого заснування і в подальші, далеко не найкращі часи, саме Успенська церква була особливо дорогою для чигиринців.

Паству, безперечно, хвилювала історія храму. Свідченням цього є прохання прихожан Успенської церкви м. Чигирин про надання історичної довідки. Довідка, укладена на основі даних церковного архіву та церковного літопису, була видана 8 листопада 1910 р.

Автор довідки священник Успенської м. Чигирин церкви Іоанн (підпис зроблено нерозбірливо) ставить під сумнів час відбудови храму 1716, поданий Л. Похилевичем в «Сказаннях о населенных местностях Киевской губернии» за 1864 р. та вносить суттєві уточнення в окремі аспекти відбудови церкви 1824 р. Опираючись на матеріали клірових відомостей, опонент вказує, що 1824 р. була споруджена нова дзвіниця з прибудованими до неї західним, південним та північним притворами, підтверджуючи дані судження спогадами прихожан-старожилів. Отець Іоанн констатує: «...з точністю можна стверджувати, що приміщення середнє церкви старовинне, адже прибудова існує 200 років...»²⁶.

Необхідно зазначити, що, вказуючи на «...поблизу церкви примічені фундаменти стародавньої кам'яної споруди; за повір'ям – це залишки кам'яної (?) Успенської церкви, що мала кілька престолів і зруйнована під час облоги 1768 року...»²⁷.

Л. Похилевич допускає істотну неточність щодо матеріалу, з якого було збудовано храм у XVII ст. Адже Павло Алепський вказує, що споруда була дерев'яною! Вочевидь кам'яними були підмурки дерев'яного храму.

В клірових відомостях середини XIX– початку XX ст. Свято-Успенська церква постає як стара, з бідним начинням. Немає навіть будинку для проживання настоятеля і його доводиться винаймати.

В 1840 р. прихід храму складала 1351 особа²⁸.

Станом на 1898 р. церковна бібліотека нараховувала 207 книг з 71 назви. При церкві діяло два церковно-прихідські училища. Прихід храму становив 2823 особи²⁹.

В клірових відомостях церков Чигиринського повіту 1913 р. зустрічаємо відомості про Свято-Успенську однопрестольну церкву. Церковної землі всього 22 десятини. На церковному цвинтарі побіля храму розміщено крамницю і будиночок псаломщика. Будівлі старі.

Церковна бібліотека нараховує 256 томів книг, що використовуються для читання.

При приході наявні школи:

- 1) церковно-прихідська однокласна;
- 2) школа грамоти.

В першій школі навчається 40 хлопчиків та 25 дівчаток. Найближчою

до Успенської є прихідська Хрестовоздвиженська церква, що знаходиться на відстані 1/4 версти³⁰.

За спогадами старожилів міста, основну частину приходу храму в останні роки його існування становили чигиринці, що проживали за мостом через р.Тясмин.

Станом на 1917 р. будівля храму застрахована на суму 1800 руб. В будівельному відділі при господарському управлінні Священного Синоду за умови виплати з церковної суми щорічного страхового внеску розміром 13 руб. 60 коп. Настоятелем храму в цей час був о. Іоанн Ковалевський. Прихід складало 4955 осіб³¹.

1921 р. на кошти пастви було здійснено ремонт храму; кількість вірян становила до 1200 осіб³².

На храмове свято 28 серпня, що особливо шанується серед віруючих і часом зветься в народі Першою Пречистою, до церкви сходилися мешканці навколишніх сіл.

Та якою древньою не була історія храму, не здригнутися вона серця активістів-руйнівників, які на початку 30-х років сплюндрували його.

Через десятки років не забули очевидці глибокої воронки, що утворилася на місці падіння найбільшого дзвону, який було чути навіть на околицях Чигирини. Церковний цвинтар розрівняно тракторами. Знищено цінну бібліотеку³.

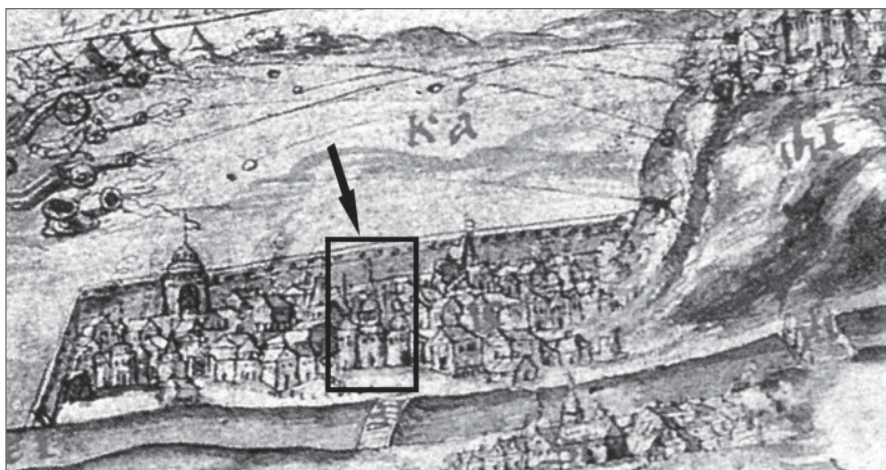
Вірянам вдалося зберегти частину ікон, церковних святинь, котрі згодом передавалися до інших храмів. Тепер на місці храму знаходиться ресторан «Тясмин», і його відвідувачі навіть не здогадуються, на якому святому місці вони розважаються.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці, яка була особливо дорогою Богдану Хмельницькому, всупереч всім перипетіям свого більш ніж трьохсотлітнього віку, зберегла власну історію. Одне із завдань дослідників – зібрати якомога більше матеріалів про цей та інші храми, щоб створити більш цілісну картину їх існування, донести до нащадків сторінки повчальної минувшини, не дозволити повторити помилки старших поколінь, котрих, зважаючи на уроки історії, можна було б уникнути.

Відродно, що останніми роками стараннями релігійної громади Чигирини відроджується Свято-Успенська церква. Щоправда, без збереження історичного місцезнаходження та архітектурного стилю.

К. Пржичиховський. Чигирин. 1861 р.

Свято-Успенська церква - виділена рамкою (з літопису Самійла Величка)

- ¹ Логвин Г. Чигирин, Суботів. – К., 1954. – С. 10.
- ² Історія України в документах і матеріалах. – К., 1940. – Т.3. – С. 41–42.
- ³ Историко-архитектурные предпроектные исследования к опорным планам городов УССР. Научные рекомендации к опорному плану г. Чигирина Черкасской области. Тема 15–86. – К., 1987. – С. 17.
- ⁴ Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К. : тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1892. – Т. 1. – С. 58–60.
- ⁵ Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006. – С.41– 53.
- ⁶ Мицик Юрій, о. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С. 328
- ⁷ Кукса Н. Рукописне Євангеліє Петра Конашевича Сагайдачного кінця XV – початку XVI століття / «Сіверщина в історії України». Вип. 5. – Чернівці, 2012.
- ⁸ Кривошея О. Духовний заповіт 1650 року обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача як історичне джерело / «Козацька скарбниця» (гетьманські читання). Вип. 3. – К., 2006. – С.62.
- ⁹ Ленченко В. Богдан Хмельницький і Чигирин / Пам'ятки України. Історія та культура. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Заповідники України. Спецвипуск. Число 5-6. – 2011. – С. 31.
- ¹⁰ Подорож антиохійського патріарха Макарія в Україну в середині XVII ст., описана його сином Павлом Алепським. – К., 1997. – С.138.
- ¹¹ Логвин Г. Вказана праця. – С.22.
- ¹² Ленченко В. Вказана праця. – С. 30.
- ¹³ Гордон П. Дневник 1677–1678 /пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. В. Рыженков. – М., 2005. – С.8.
- ¹⁴ Ролле Й. Жінки при чигиринському дворі. – К., 1994. – С. 33–34.
- ¹⁵ Логвин Г. Вказана праця. – С. 31–32.
- ¹⁶ Бажанова Т. Малюнок Чигирина з літопису Самійла Величка: спроба історико-містобудівної інтерпретації /Пам'ятки України. Історія та культура. Чигирин. Суботів. Холодний Яр. – Науковий часопис. – Число 2. – 2002. – С.37.
- ¹⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДА. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр.5. – Арк.16.
- ¹⁸ Кукса Н. Вказана праця.
- ¹⁹ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 664.
- ²⁰ Кукса Н. Православні храми Чигиринщини у візитації 1726 р. / Православ'я–наука–суспільство: проблеми взаємодії. – Черкаси, 2004. – С. 86–87.
- ²¹ Похилевич Л. Вказана праця. – С. 664.
- ²² Ю. Мариновський. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. – Черкаси, 1997. – С. 149–150.
- ²³ Похилевич Л. Вказана праця. – С. 664.
- ²⁴ Ю. Мариновський. Вказана праця. – С. 151.
- ²⁵ Там само. – С. 151.
- ²⁶ Там само. – С.151.

- ²⁷ Ю. Мариновський. Вказана праця. – С. 151.
- ²⁸ ЦДІА. – Ф.725. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк.16.
- ²⁹ Там само. – Арк. 16.
- ³⁰ Похилевич Л. Вказана праця. – С. 664.
- ³¹ ЦДІА. – Ф.127. – Оп. 1011. – Спр. 3797. – Арк. 12.
- ³² ЦДІА. – Ф.127. – Оп. 1011. – Спр. 3840. – Арк.15.
- ³³ ЦДІА. – Ф.127. – Оп.1009. – Спр. 93. – Арк. 21–24.
- ³⁴ ЦДІА. – Ф.127. – Оп. 1009. – Спр. 1148. – Арк. 150–157.
- ³⁵ Ю. Мариновський. Вказана праця. – С.151.
- ³⁶ Матеріали польових досліджень авторки (далі МПДА). – Розповіді:
Коцуренко Теклі Петрівни, 1907 р.н., с. Суботів Чигиринського р-ну;
Телятник Ярини Варивонівни, 1905 р.н., с. Суботів Чигиринського р-ну;
Домаленко Домнікії Терентіївни, 1914 р.н., м. Чигирин;
Захарченко Надії Іванівни, 1924 р.н., м. Чигирин;
Чепурного Василя Сергійовича, 1929 р.н., м. Чигирин.
- ³⁷ Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. – Видання Черкаської єпархії УПЦ. – Черкаси, 2001. – С. 260.

SUMMARY

Nadiya Kuksa

ORTHODOX SHRINES CHYRYN: THE DORMITION OF THE MOTHER OF GOD DEDICATION

In the article the separate pages of history of one open up of the oldest Orthodox temples of Chyhyryn - Saint-Uspenskaya church, of built in the end XYI of century sacred Object was destroyed in the days of anti-religious campaign at the beginning of 30th of XX of century.

Keywords: Saint-Uspenskaya church, Bogdan Khmelnytskyi, plan of city of Chyhyryn.